

Undermining the Dnieper dam August 18, 1941

The explosion of the Dnieper dam August 18, 1941 is one of the discussion topics in modern historiography. This article attempts to analyze the extent of the devastation of the dam, the potential elemental power of water. Given the author's assessment of military necessity explosion and its influence on the course of further defense of Zaporozhye.

Щур Ю. І.

**СПРОТИВ ДОБИ РОЗБУДОВИ: АНТИРАДЯНСЬКИЙ РУХ
У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ (1920 – 1930-ТІ РР.)**

Історія Запорізького краю у ХХ столітті на сьогоднішній день залишається біполярною. З одного боку маємо її «офіційну» версію, яка з невеликими вкрапленнями проблем репресій та голодомору, продовжує класичну радянську схему розвитку краю: революція – індустріалізація – окупація – відбудова – застій – перебудова – незалежність. Така схема може бути доповнена тією чи іншою проблемою, але ідеологічний стрижень подвигу радянського народу та інтернаціоналізму й братерства залишається незмінним.

Разом із тим, ледь не окремо, розвитку набуває інший погляд на історію Запорізького краю, який не вкладається у прийнятну схему. Ледь не в першу чергу це стосується вивчення антирадянської боротьби та руху за відновлення незалежності України після військової поразки Директорії УНР. Повною мірою це стосується проблеми, винесеної у назву пропонованого дослідження.

На сьогоднішній день проблема антирадянського руху 1920 – 1930-х рр. у Запорізькій області не отримала повноцінного вивчення, залишаючись на периферії досліджень репресивно-каральної системи та голодомору. Відповідно, в історіографії згадки про непокору процесам радянзації зустрічаються у роботах, присвячених вказаним проблемам. Серед таких відмітимо колективне дослідження О. Ігнатуші, Л. Кириласа, О. Старуха, В. Ткаченка та Є. Цокура, яке стало передмовою до запорізької серії книг «Реабілітовані історією» [1]. Цінність роботи полягає у досить широких хронологічних рамках (1917 – 1990-ті рр.) та залученні значного корпусу документів і матеріалів.

Значно більше інформації про спротив 1920 – 1930-х рр. міститься у документах радянських партійних органів та спеціальних служб. Джерельну базу можемо розділити на дві групи: опубліковані та неопубліковані документи.

Окремої уваги заслуговують матеріали органів держбезпеки, враховуючи їх неосяжний контроль та роль в утвердженні радянської влади більшовицького зразка. Співробітники ДПУ та НКВС фіксували усі можливі прояви антирадянського руху, включно із усними висловлюваннями, що дає можливість відтворення подій «від першої особи». Важливим документом епохи також є архівно-слідчі справи, як на окремих осіб, так і групові, зокрема на учасників антирадянських організацій.

Під час роботи із документами радянських органів держбезпеки 1920-х, а особливо 1930-х рр. дослідник зобов'язаний враховувати особливості епохи, зокрема тотальну шпигуноманію та форсовані темпи боротьби з «ворогами народу».

Ці обставини, а також фіксовані плани і кількісні показники репресій призвели до масштабних фальсифікацій, серед яких факти реальної антирадянської діяльності необхідно відбирати ретельно, як зерно від половини.

Утвердження радянської влади більшовицького зразка на території України і, зокрема, на території сучасної Запорізької області не означало повної ліквідації здобутків Української революції. Навіть із тактичних міркувань, більшовики не могли повністю ігнорувати тих процесів, що відбулися у 1917 – 1921 рр. Однією із поступок нової влади був курс на українізацію, зокрема з метою залучення громадськості до соціалістичного будівництва. Серед причин впровадження нового курсу був, за словами Г. Петровського, «жорсткий урок 1919 року», коли під впливом шовіністичної поведінки більшовиків українське селянство вибухнуло масовими повстаннями. В. Затонський стверджував, що саме ця помилкова більшовицька політика, а також ворожість до усього українського стала приводом для повстання українського села проти чужинців (більшовиків) [2, с. 112]. Разом із тим, впроваджуючи й очолюючи нову політику, більшовики встановлювали тим самим всеосяжний контроль над процесами національного відродження.

У травні 1925 р. у Запоріжжі почала діяти комісія українізації, створена окружним виконкомом. Вона займалася перевіркою стану української мови, створювала районні та відомчі комісії, які організували низку курсів і гуртків з вивчення української мови. Бажаних результатів отримано не було через спротив партійного та державного апарату, які апелювали до «важкості» української мови.

Кращою була ситуація у культурно-освітній галузі. Українська мова впроваджувалася в роботі клубів, хат-читалень, репертуару театру, місцевих хороших колективів. Українською мовою виходили газети «Червоне Запоріжжя», «Комунар», «Радянський степ» в Мелітополі. Збільшувалася кількість передплатників україномовних «Комуніста», «Пролетаря» та «Більшовика України» [3, сс. 335 – 345].

Все це відбувалося на фоні поступового згортання роботи товариств «Просвіта». Відношення до просвітянського руху та (не)розуміння у направленості його діяльності яскраво ілюструє звіт Янчекракської* «Просвіти» в Олександрівський політвиконком від 23 березня 1921 р.: «В честь годовщини рождения Тараса Григорьевича Шевченко Товариществом был устроен бесплатный вечер ... Здание театра (где праздновалась годовщина) было украшено плакатами с изречениями, взятыми из «Кобзаря» Шевченко и проч. Председатель комячейки т. Думчев, увидя изречение «Боритесь — поборете» и истолковав это по-своему, заявил, что это лозунг левых эсеров, заявив, что примет меры ... Украшение же театра в украинском стиле дало повод местной комячейке назвать нас самостийниками и пр.» [4].

Спроби більшовиків використати осередки «Просвіти» для комуністичного виховання та підпорядкувати їхню діяльність державному контролю зазнали невдачі. 12 липня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про Просвіти», в якій було поставлено завдання їх «одержавити», а у разі неможливості — ліквідувати. На Всеукраїнській нараді завідуючих агітаційно-пропагандистським та організаційно-інструкторськими відділами губернських комітетів партії до проблеми підійшли більш радикально: діяльність «Просвіт» розглядалася як величезна загроза Радянській владі та всьому пролетаріатові на селі [1, с. 17].

* Тепер — с. Кам'янське Василівського району Запорізької області.

За приклад «одержавлення» можемо навести долю осередку «Просвіти» у с. Солодка Балка Великотокмацького повіту Запорізької губернії*. Згідно з посвідченням Токмацького повітового відділу народної освіти, осередок був зареєстрований 22 квітня 1921 р. У першому Статуті осередку вказувалося, що він здійснює діяльність «для розвитку просвіти й добробуту українського народу, а також для його політичного виховання й взагалі для розвитку української культури». Скоріш за все, ця редакція Статуту не пройшла реєстрацію, як дрібнобуржуазна. У новій редакції, яка власне й була зареєстрована, зазначалося: «товариство Просвіта має на меті шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України. Просвіта, в склад котрої входять всі працюючі, стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства і всіма засобами бореться проти старого складу державного будівництва». Така поступка в бік «пролетарізації» суттєво не вплинула на долю місцевої «Просвіти» і її діяльність невдовзі була припинена [5, спр. 1, арк. 2, 5, 25]. Вимоги до зміни статутних норм не були поодиноким явищем. Радянські чиновники відмовляли у перереєстрації осередків «Просвіти» станції Гребінка, с. Іванівки Гуляйпільського повіту оскільки їхні статuti не містили запевнень у вірності пролетарським ідеалам [6, с. 60]. Під заборону діяльності також потрапили осередки «Просвіти» у с. Кінські Роздори Чубарівського району** та с. Попівка*** Куйбишевського району [7, сс. 286, 289].

Деякі осередки товариства «Просвіта» намагалися чинити спротив такій політиці. Зокрема, 17 січня 1921 р. на засіданні президії товариства «Просвіта» с. Мала Михайлівка у відповідь на вимогу представника волосного виконавчого комітету організаційно підпорядкувати товариство відділу народної освіти, було прийнято наступну резолюцію: «Пришедши до висновку, що заснування та діяльність «Просвіти» відповідає вимогам часу і культурним потребам краю, зібрання ухвалило існування «Просвіти» як організації окремої» [6, с. 60].

Зрештою, діяльність осередків товариства «Просвіта» в межах Запорізької області була заборонена під тим чи іншим приводом. Голову «Просвіти», що існувала з 1918 по 1923 рр. на території Давидівської сільради Мелітопольського повіту, вчителя П. Залашкова було звинувачено в тому, що «здійснював українські вистави». Андріївська, Гуляйпільська та Пологівська «Просвіти» були знищені за «націоналістичну діяльність» [1, с. 17]. Питання про ліквідацію гуляйпільської «Просвіти» було прийнято на рівні керівників повіту 2 серпня 1921 р., які постановили негайно заарештувати правління міського осередку товариства. Крім того, враховуючи, що усі «Просвіти» у повіті «имеют такую же окраску» їх також необхідно було ліквідувати. Всі документи, видані товариством з цього дня, вважалися недійсними, а справи осередків підлягали опечатуванню й перевірці. Такі заходи відносно міського товариства дали наступні результати: «обнаружено до 30 изданных контрреволюционных брошюр (на украинском языке), а также (ненапечатанная) переписка с Махно, несколько партийных билетов Украинской партии коммунистов» [8, с. 109].

Не краща доля спіткала Українську автокефальну православну церкву на Запоріжжі. 14 травня 1923 р. Запорізьке окружне відділення ДПУ повідомляло, що всі фундатори місцевої автокефальної релігійної громади фігурують за матеріалами

* Тепер – с. Солодка Балка Новопротокопівської сільради Токмацького району Запорізької області.

** Тепер – Пологівський район Запорізької області.

*** Тепер – с. Смирнове Куйбишевського району Запорізької області.

окривідділення як «петлюрівці». Тоді ж було відправлено «цілком таємного» листа до відділу управління окружного виконавчого комітету: «Запорізьке окривідділення ДПУ вважає за необхідне поставити Вам до відому для орієнтування, що затвердження автокефалійних релігійних громад та їх статутів вкрай небажане з політичних міркувань». Такі оцінки й підходи влади до УАПЦ були стратегічними і стосувалися не лише Запорізького краю.

У 1925 р. ситуація не змінилася, послідовники УАПЦ й далі не могли легально створити управлінські структури. Циркуляр НКВС від 26 жовтня 1925 р. містив чіткі вказівки із цієї проблеми: «Поскілки питання про реєстрацію їх вирішено в негативному розумінні, оформлювати їх місцеві об'єднання (благочинницькі, округові та районів ради) не слід».

На хвилі тотального переслідування УАПЦ, усунення від її керівництва митрополита В. Липківського, нечисленна організаційна мережа запорізьких парафій автокефальної церкви, зазнаючи руйнацій з боку влади, перестає існувати. Дві громади УАПЦ, що домоглися реєстрації на території Запорізької адміністративної округи, з часом були знищені. Пилипівську церкву м. Запоріжжя, при якій діяла громада УАПЦ, передали групі обновленців [9, сс. 303 – 304].

На початку 1920-х рр. на території області давалися взнаки відголоски революційної отаманії. Повстанські загони для запорізького краю явище більш ніж природне, враховуючи багаторічну діяльність Н. Махна та Вільних козаків під час Української революції. Звичайно, тут мова йде лише про відголоски, оскільки основні сили повстанства були знищені до 1921 р. Тим не менш, боротьба за відновлення УНР, хоч і спорадично, але продовжувалася, будучи приреченою на поразку. Так, на початку 1922 р. радянським органам держбезпеки вдалося виявити підпільну петлюрівську організацію у Веселівському районі Мелітопольського повіту [10, с. 23]. Протягом 1923 р. радянські органи влади та держбезпеки на межі сучасних Запорізької та Херсонської областей турбував вільнокозачий повстанський загін імені Тараса Трясила на чолі з отаманом Грищенком, який, за визначенням Київського губернського відділу ДПУ, був «одним из последних представителей партизанско-повстанческой деятельности» [11, сс. 187 – 193].

Серед причин затування діяльності українського повстанства можемо назвати зміну настроїв його основної соціальної бази – селянства. «Пацифікація» настроїв селянства була викликана не в останню чергу репресивними заходами радянської влади. Зокрема, у 1921 р. Раднарком України, активізуючи боротьбу з «бандитизмом», прийняв постанову про введення системи відповідачів. Згідно з цим, у кожному селі з числа авторитетних господарів, фактично соціальної бази антибільшовицького спротиву, призначалися відповідачі, які повинні були стежити за появою підозрілих осіб і своєчасно інформувати про це представників влади. Також вони повинні були не допускати пошкоджень телефонно-телеграфних ліній, залізничного полотна, мостів та інших споруд. У випадку недотримання цих вимог санкції були жорсткими: штрафування, ремонт пошкоджених ділянок за власний кошт, розстріл з конфіскацією майна. До цього додалося створення у 1921 р. системи інформаторів. Згідно із вказівками центрального Надзвичайного Комітету, рекомендувалося в кожній державній установі, кожному селі підібрати надійних інформаторів, які повинні були стежити за підозрілими особами та вивчати політичні настрої населення [12, сс. 16 – 17].

Друга половина 1920-х рр. характеризується відносним «затишшям» антирадянського спротиву на Наддніпрянщині, у тому числі й на Запоріжжі. Запровадження НЕПу, українізації, створення нібито суверенної Української Соціалістичної Радянської Республіки викликали у широких колах української громадськості надію, що український народ перебуває у новій епісі своєї державності – національній за формою та соціалістичній за суттю [13, сс. 12 – 13]. Але вже у 1928 р. ситуація починає змінюватися. У цей час було проведено хлібозаготівельну кампанію, яка мало чим відрізнялася від політики «воєнного комунізму». Цей, як і інші прояви чергової зміни курсу радянського керівництва, стали причиною нової хвилі руху спротиву [14, сс. 88 – 89]. Принагідно відмітимо, що в рамках хлібозаготівельної кампанії Запорізьку область відвідав тодішній перший секретар Московського комітету ВКП(б) В. Молотов. 1 січня 1928 р. він прибув до м. Мелітополя й проводив відповідну роботу у окрузі, «нажимал вовсю, чтобы выкачать хорошенько хлеб», постійно наголошуючи, що «крестьянин должен дать взаймы» [15, с. 376].

Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою тощо, режим поступово «електризував» селян і достатньо було іскри, щоб село в черговий раз вибухнуло. Спочатку спротив проявився, здебільшого, у «волинках»^{*} та «баб'ячих бунтах». Хвиля останніх весною 1928 р. прокотилася по усій території УСРР, набуваючи у деяких місцевостях масового характеру.

Особливе занепокоєння влади викликали антиколгоспні демонстрації, які часто набували характеру відкритого збройного опору. Збройні демонстрації, які можна було придушити лише за допомогою військових частин – щось більше за стихійні бунти та виступи. Р. Конквест називав їх величезними збройними повстаннями, що нагадували про події «першої селянської війни 1918 – 1922 рр.». За деякими підрахунками, у 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тисяч [16, сс. 173 – 174].

Пік повстань припав на першу половину 1930 р. У цей час радянський уряд здійснив найбільш жорсткі репресивні заходи проти селянства, яке відповіло бунтом. За кількістю бунтів Україна стала лідером: лише у березні 1930 р. тут було зафіксовано 2 945 виступів. До 10 березня антирадянські повстання охоплювали 18 округів (110 районів). Антиколгоспний спротив в українському селі загострювався національними питаннями, які посилили згуртованість селян, особливо коли організатори колгоспів належали до інших національностей (здебільшого – росіяни або євреї). Значна частина повстань відбувалася під гаслами повалення радянської влади й відновлення незалежності України [17, сс. 196 – 197].

В Запорізькому краї протистояння влади й селян виливалися головним чином у «баб'ячі бунти» та «волинки». У с. Кам'янка Запорізького округу близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. У інформаційному зведенні ДПУ відмічалось, що серед мітингуючих було чутно антирадянські вигуки. Хвиля «баб'ячих демонстрацій» охопила всі райцентри Мелітопольського округу. Ці виступи були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів [18, с. 205].

«Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфопіль (Гуляйпільський район), Новоданилівка й Хитрівка (Оріхівський район), у них взяло участь

^{*} Найпоширеніша форма опору колективізації. Серед іншого – відмова від роботи, зібрання з вимогами повернення землі, насіння, худоби, реманенту тощо.

до 100 осіб. Масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах: Розумівка (5 «волинок», 400 осіб), Мар'ївка (1/200), Біленьке (2/300), Любимівка (2/450) та Широке (5/1500). В деяких населених пунктах виступало по 20 — 30 промовців. Найбільший виступ відбувся у с. Широкому, який тривав півтора місяці, на ліквідацію селянського заворушення виїжджала оперативна група НКВС. Було заарештовано 9 активістів, зі сторони селян була спроба роззброїти військових.

В липні 1930 р. в с. Михайлівці близько 1000 осіб виступили проти дій органів держбезпеки, що вилилося у розгром овочевої крамниці. Ця акція отримала поширення у навколишніх селах.

На ст. Пришиб Михайлівського району близько 200 жінок, доведених до відчаю, при навантаженні борошна почали розбирати хліб по домівках. Загін міліції, що прибув для наведення порядку, був побитий селянами [1, с. 21].

Очевидно, що такі випадки обструкції органів правопорядку були непоодинокими. Зокрема, серед рішень Колегії НКВС УСРР 10 червня 1929 р., яка була присвячена стану боротьби з кримінальними злочинами (куди віднесено селянську антирадянську активність), актуалізовано потребу переозброєння, «принимая во внимание очень плохое состояние с вооружением милиции» [19, с. 93].

Тиск на селянство й далі виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. Відповідні завдання було поставлено й перед ДПУ. У травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, згідно з якою «ввиду серьезного оживления антисоветской, кулацкой деятельности на селе, в частности в связи с частичным недородом и переселом, особенно в степных округах (Запорожский, Мелитопольский, Херсонский и др.)» необхідно було здійснити ряд заходів. ДПУ мало посилити боротьбу з активним антирадянським елементом на селі, зокрема з колишніми поміщиками й поліцейськими, священниками, куркулями. Крім того, необхідно було посилити боротьбу з організованими антирадянськими групами (монархістами, сіоністами, українськими націоналістичними елементами). Останнім приділялася окрема увага. У червні 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький надіслав генеральному секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу доповідну записку «Про поживлення української контрреволюції», де провідною ідеєю було загострення уваги партії на активізації українських націоналістичних сил, зокрема на селі. Відповідно, така ситуація вимагала негайного втручання, що знайшло своє відображення у різного роду великих кримінальних справах та гучних судових процесах [20, сс. 66 — 67].

Небезпечність українського націоналізму була підкреслена особисто Й. Сталіним, зокрема у звітній доповіді XVII з'їзду партії про роботу ЦК ВКП(б) 23 січня 1934 р. Доповідач наголосив на недооцінці небезпеки українського націоналізму, що призвело до його зросту й «этот уклон стал главной опасностью». Вирішення цієї «проблеми» за Й. Сталіним виглядало наступним чином: «Вопрос о главной опасности в области национального вопроса решается не пустопорожними формальными спорами, а марксистским анализом положения дел в данный момент и изучением тех ошибок, которые допущены в этой области» [21, сс. 222 — 223]. Очевидно, «марксистським аналізом» займалися безпосередньо органи держбезпеки.

Вишукування шкідників та ворогів відбувалося ще під час будівництва Дніпрогесу, де зокрема було «викрито» «польську резидентуру» та «фашистську організацію молоді» [1, с. 18]. Відмітимо, що інколи репресії на Дніпробуді були

викликані реальними фактами «антирадянщини». Так 17 липня 1932 р. Запорізький міський відділ ДПУ виніс заключну постанову у справі робітника Дніпробуду М. Головка. Останній звинувачувався у тому, що будучи розкуркуленим влаштувався на роботу на Дніпровському будівництві й серед робітників проводив антирадянську агітацію «используывая для своей агитации наши трудности». Основний зміст висловлювань М. Головка зводився до проблем селянства за політики радянської влади, що було «оцінено» Дніпропетровським обласним судом в 1,5 роки позбавлення волі [22, сс. 190, 194]. І такі випадки були не поодинокими [23, сс. 42 – 43].

Поруч із іншими, у Запоріжжі було «викрито» філію «Спілки визволення України», процес над якою відбувався у Харкові в березні – квітні 1930 р. За матеріалами радянських органів держбезпеки, запорізька СВУ охоплювала своєю діяльністю весь округ і намагалася повалити радянську владу «шляхом створення осередків». Під час розслідування було заарештовано 21 особу, серед них – секретаря комсомольського осередку окружного виконавчого комітету. До місцевих осередків СВУ, які було «розкрито» в Андріївській, Михайлівській та Новогупалівській сільських радах, належали в основному молодь та вчителі, які до цього були активістами товариства «Просвіта». В Успенівській та Андріївській організаціях нараховувалося 20 осіб, половина з яких була засуджена до розстрілу, а решта отримала від 8 до 10 років позбавлення волі [1, с. 19]. Зокрема, по справі СВУ – СУМ у Запоріжжі до відповідальності у 1930 р. притягувалася український філолог Є. Чемерис. У провину їй ставилося знайомство під час навчання у Києві із фігурантами процесу по лінії «Спілки української молоді», зокрема із її «керівником» М. Павлушковим [24, спр. П-3602].

Відголоском процесів «Промпартії» та «Союзного бюро» було розкриття у 1931 р. на великотокмацькому заводі справи «Весна». До складу цієї організації входили інженерно-технічні працівники заводу, які, нібито, ставили за мету зрив виконання п'ятирічного плану. Аналогічні «організації» було викрито органами держбезпеки у Оріхові, Великій Знам'янці, Олексіївці [1, с. 19].

10 квітня 1931 р. Дніпропетровським оперативним сектором ДПУ було підготовлено звинувачувальний висновок у справі діяльності на території Дніпропетровського, Запорізького, Кіровоградського та Мелітопольського округів «Трудової селянської партії». На думку слідчих, організація мала на меті зрив будівництва великих радянських господарств, машино-тракторних станцій, організації колгоспів та інших заходів радянської влади. У документі зазначено 95 осіб, яких звинувачували у «контрреволюційній організації у тваринництві та сільському господарстві» [25, с. 137].

Найбільш розгалужену «організацію» наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. мав «Обласний повстанський комітет», діяльність якого охоплювала Запорізький, Дніпропетровський, Криворізький, Тульчинський і Вінницький округи України із центром у Запоріжжі. Керівна частина «комітету» складалася з представників інтелігенції і студентської молоді. До карної відповідальності було притягнуто 25 осіб, 9 з яких розстріляли, решту – заслали на Соловки [1, с. 19].

Варто відмітити, що попри міфічність більшості викритих організацій, радянське керівництво мало всі підстави для побоювання наростання антирадянських настроїв. Зокрема, у 1930 р. у Запоріжжі спостерігалася надзвичайно складна страйкова ситуація, коли значній частині робітників суттєво зменшили заробітну плату, що викликало масове невдоволення. На початку 1930-х рр. активне

пожвавлення страйкового руху спостерігалося і на залізничних магістралях Півдня України. Зокрема, співробітники ДПУ фіксували випадки великих страйків на станції Бердянськ [26, с. 25].

Частішали випадки селянського невдоволення, і органи держбезпеки вишукували ворогів на селі. У записці ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності за 1931 р. повідомлялося, що у колгоспі «Промінь культури» Мелітопольського району існує куркульське угруповання чисельністю до 10 осіб, до якого також належать антирадянськи налаштовані громадяни. В період хлібозаготівель угруповання намагалося організувати «баб'ячий бунт». Зі сторони учасників угруповання помічалася агітація антиколгоспного характеру. Загалом же, у донесенні відмічається, що факти «шкідництва» виявлені у 19 колгоспах з 200.

Про посилення боротьби із «куркульсько-петлюрівськими та контрреволюційними елементами» 22 листопада 1932 р. доповідав голова ДПУ УСРР С. Реденс генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору. Така робота проводилася відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У «О ликвидации контрреволюционных гнезд и розгром кулацких групп» від 18 листопада 1932 р. Основна мета заходів полягала у виявленні «контрреволюционных центров, организующих саботаж и срыв хлебозаготовок и других хозяйственно-политических мероприятий». На проведення операції було мобілізовано увесь чекістський апарат, з метою викриття контрреволюційного керівництва та куркульсько-петлюрівського повстанства.

Серед наведених С. Реденсом окремих агентурних розробок, які підлягали реалізації під час операції, фігурують матеріали по сучасній Запорізькій області. Зокрема, за характеристикою «українська контрреволюція», у Василівському районі було виявлено повстанську групу, яка складалася з колишніх петлюрівців та махновців на чолі із старшиною Армії УНР Бутом. Чекісти оперували даними, що група має вогнепальну зброю. Ліквідації підлягали 7 осіб із вказаної групи, у тому числі 2 куркулі та 5 середняків із антирадянським минулим. У смт. Якимівка встановлена контрреволюційна група, яка мала на меті підняти антирадянське повстання. До складу групи входили 1 куркуль, 3 колишні махновці й 1 службовець. Планувалося ліквідувати усю групу.

Окреме місце у доповідних ДПУ займала «сільська контрреволюція», діяльність якої полягала у саботажі хлібозаготівельної кампанії, крадіжках та розбазарюванні колгоспного й державного майна. На території сучасної Запорізької області такі контрреволюційні групи були виявлені у колгоспах ім. Чубаря, ім. К. Маркса, артілях «Червона Зоря», «Ударник» та «Широкі лани» Чубарівського району. Така ж ситуація була в артілях ім. К. Маркса та ім. Будьоного Михайлівського району й багатьох інших населених пунктах та районних центрах від Запоріжжя до Мелітополя й Бердянська [27, сс. 181 — 182, 320, 332, 334, 359 — 367]. Відкинувши ідеологічні нашарування, притаманні звітності радянських органів державної безпеки, бачимо цілеспрямовану політику з ліквідації будь-яких проявів антирадянської налаштованості. Радянська влада боролася з українським селом, вбачаючи у ньому загрозу тотальній радянзації, пам'ятаючи його роль у подіях Української революції та повстансько-партизанському русі.

Разом із тим, не все так було безхмарно для більшовиків у 1920 — 1930-х рр. Поруч із фіктивними організаціями, вигаданими у слідчих кабінетах ДПУ, траплялися справжні осередки підпільної боротьби за відновлення Української

державності. У 1929 р. на території тогочасного Маріупольського округу на Донеччині було викрито повстанську організацію «Українська демократична народна партія». УНДП було створено у 1925 р. у с. Новотроїцькому сучасного Бердянського району Запорізької області. Учасники організації були колишніми активістами просвітянського руху, які згуртувалися навколо П. Вербицького, діяча Української центральної ради, урядовця Гетьманату П. Скоропадського. У 1926 р. було затверджено Програму та Статут УНДП. Основне кредо діяльності — «Україна для українців». Члени організації, серед іншого, займалися випуском листівок.

У звинувачувальному висновку вказувалося: «Враховуючи загальний стан у країні, нестачу деяких продуктів харчування, хлібні ускладнення, невдоволення куркульства політикою Радвлади на селі, проведенням колективізації, хлібозаготівель та ін., УНДП своєю метою ставила зрив цих заходів шляхом виступів на зібраннях, сходах, агітації серед окремих прошарків населення. Для успішності своєї діяльності організація розпалювала національну ненависть, агітуючи проти євреїв та великоросів, нібито винних у поневоленні українського народу, закликаючи населення до боротьби за Україну, яка належить тільки українцям» [28, с. 33].

Центр організації містився у с. Новотроїцькому Андріївського району Маріупольського округу, осередки були створені у селах Нововасилівка та Новоспасівка на Бердянщині, здійснювалися спроби поширити організацію на Волині та у Бердянському педагогічному технікумі.

ДПУ до відповідальності по справі УНДП було притягнуто 28 осіб, віком від 25 до 38 років. Відносно 12 осіб, «як ідейних ворогів Радянської влади, соціально небезпечних та таких, що невинуваті» слідчими було запропоновано застосувати «вищий захід соціального захисту» — розстріл. Рішенням Особливої наради ДПУ УСРР, яка відбулася у серпні 1929 р. в м. Маріуполі, 13 членів організації було засуджено до 5 років таборів та 3 років заборони проживати у країні.

Звинувачувальний висновок у цій справі було розіслано як зразок по місцевих підрозділах ДПУ, оскільки йшлося про організацію, яка справді існувала та члени якої намагалися діяти [28, с. 33; 29, спр. 100, арк. 1 – 21].

Доволі цікавий епізод, пов'язаний із Запорізькою областю, зустрічаємо у матеріалах Конгресу українських націоналістів (28 січня — 3 лютого 1929 р.), на якому було започатковано діяльність Організації українських націоналістів. Одним із виголошених на Конгресі рефератів був «Організація Українських Націоналістів» авторства П. Кожевніківа. Автор планував, що ОУН буде проводити діяльність на усіх українських етнографічних землях, а осередки організації будуть об'єднані у таких адміністративних одиницях як «краї». Передбачалося функціонування «Запоріжського Краю» із центром у Олександрівську, який мав охоплювати лівобережну частину Катеринославщини й Таврію (із Кримом) та суміжні українські частини Донеччини [30, сс. 200, 202]. На сьогоднішній день незрозумілим залишаються дві позиції. По перше, чому у 1929 р. оунівці послуговувалися назвою «Олександрівськ», якщо із 1921 р. місто мало назву «Запоріжжя». По друге: важко збагнути логіку П. Кожевніківа відносно Запоріжжя як адміністративного центру, оскільки націоналістичні традиції тут були меншими аніж у сусідньому Дніпропетровську (Катеринославі). Можливо, було враховано селянську активність в рамках махновського руху під час революції? Вважаємо це питання на сьогоднішній день відкритим.

Повертаючись до фактів антирадянської діяльності на території Запорізької області у 1930-х рр., зупинимося на самостійницьких листівках, які поширювалися у краї. У 1930 – 1932 рр. тут було зафіксовано появу чотирьох листівок Українського революційного комітету та однієї від імені Української соціал-демократичної робітничої партії (закордонної фракції).

У 1930 р. Комітет звертався до українських селян із закликом не давати хліба більшовикам, оскільки на територію України насувається марево голоду. У якості прикладу, автори листівки нагадували про голод 1921 – 1922 рр. [23, сс. 59 – 60]. Відмітимо, що вказана листівка поширювалася на території України і у 1939 р. Без будь яких змін у тексті, у цій редакції вже йшло апелювання до голоду 1932 – 1933 рр. [31, спр. 230, арк. 192].

Крім соціально-гуманітарних причин, вимога «Не давайте їм хліба» отримала політичне роз'яснення: «Вони вивозять хліб наш за кордон, продають чужинцям, а гроші видають чужинецьким комуністичним партіям, щоб викликати большевицьку революцію в чужих державах. Награбовані з нашого населення гроші вони видають на комуністичну пропаганду в Англії, Франції, Німеччині, Польщі, Австрії, Румунії та в інших державах. Нема такої держави, де б вони не сипали народними грішми. А скільки йде народніх грошей на революцію в Китаю? А чи вона потрібна нам? Сотні тисяч большевицьких агентів, чекистів утримується за кордоном для агітації за такий комуністичний рай, який вони завели на Україні. Як би ці гроші повернути на закупно хліба для голодного населення, то про ніякий голод не треба було б і думати». В якості графічного оформлення листівки була використана гравюра «Танець смерті» (М. Вольгемут, 1493 р.) [31, спр. 230, арк. 192].

Наступного року світ побачило звернення до інтелігенції, яка проживала на території України із закликом включатися у боротьбу за відновлення УНР. Відмітимо, що у тексті звернення мова йде не лише про власне українську інтелігенцію. Листівка містить заклики до представників національних меншин підтримати українців у їхній боротьбі за незалежність, обіцяючи меншинам найбільші права: «Всех представителей национального меньшинства мы зовем для совместной борьбы за демократию в пределах Украинской Народной Республики, которая обеспечит вам право на труд, на культурно-национальное развитие, оценит вашу лояльность к украинскому народу во время его освободительной борьбы» * [23, сс. 61 – 62].

У 1932 р. було випущено чергове звернення до селян із закликом до боротьби з більшовицьким деспотизмом за відновлення УНР. Відмітимо, що ця листівка розпочинається із напівгумористичного звернення до практичного селянина: «Прочитавши не скури, а підкинь сусіду». Сам текст носить досить негумористичний характер і містить заклики до конкретної протидії владі: «Не давайте хлеба советской власти! Вредите красным москвичам (в оригіналі, ймовірно – «москалям» – прим. авт.), как можете и где можете! Разрушайте телеграф, телефон, железную дорогу, чтобы они не могли с Украины вывозить наше добро! Время уже, наконец, из серой скотины, которая послушно подставляет шею под московское ярмо, царское ли, советское ли стать свободным гражданином своей свободной страны и ни от кого независимой Украинской Народной Республики! Сбрасывайте красное московское ярмо!» [23, сс. 62 – 64].

* Тут і далі цитування листівок подається за перекладом із української мови, здійсненим працівниками радянських органів державної безпеки.

Поза увагою Комітету не залишилися і українці-червоноармійці, яких також закликали до боротьби за відновлення УНР. Сама листівка складається з трьох блоків: 1) ознайомлення із репресивною та людиноненависницькою сутністю радянської влади; 2) коротка оповідь про боротьбу за незалежність України у 1917 – 1920 рр.; 3) визначення орієнтирів для українців-червоноармійців у їхній боротьбі [23, сс. 64 – 66].

Заклики, які містила листівка Української соціал-демократичної робітничої партії до робітників і селян, були схожими із позицією Українського революційного комітету. Разом із тим, тут містилися роз'яснення, що соціалізм К. Маркса і Ф. Енгельса «это прежде всего общественный строй без эксплуатации человека человеком». На відміну від цього у СРСР впроваджується «московський державний капіталізм». «И этот дикий террор и этот открытый грабеж трудящегося народа – рабочих и крестьян, это московское хамство, безголовые последователи сумасшедшего Ленина-Сталина и К^о теперь называют социализмом» [23, сс. 66 – 69].

Загалом, поширення листівок Українського революційного комітету в Україні було помічене ще влітку 1929 р., про що писала тогочасна європейська преса. Одну із листівок із зверненням до червоноармійців було передано до українського музею у Чернівцях, що дало змогу навести її текст у газеті Українського народного союзу «Свобода» (Нью Джерсі, США). Листівка мала графічне оформлення: «Жінка в національному строї, з тризубом на головному уборі, показує червоному командірови рукою на Кремль. Шеренги червоної армії повним кроком марширують в напрямі до Кремля з багнетами на поготівлі. У мурів Кремля димлять кулемети, а самий Кремль горить. Біля жінки тримаючися за її спідницю, стоїть дитина (хлопець). Під цим малюнком нижче напису «Кремль» наліплено марку, очевидячки в доказ того, що відозву цю дійсно випущено Українським Революційним Комітетом. Марка ця виглядає так: На темно-синьому полі намальовано золоте сонце з синім тризубом по-середині, а під ним на синьому полі жовтими фарбами напис «Хай живе Українська Народня Республіка» [32].

Поширення листівок антирадянського спрямування було помітним явищем і у інших республіках СРСР. Але українські листівки відрізнялися, зокрема, від російських актуалізацією національного питання та закликами до боротьби за незалежність України. Л. Віола наводить приклади двох листівок, поширених у Крутянському районі та Бердичівському окрузі, у яких провідною ідеєю виступають заклики до повалення комунізму та відновлення незалежності України.

Деякі листівки, які поширювалися на території України, були віддруковані, що свідчить про їх «урбанізоване» походження. Різняться вони і за ступенем грамотності: у деяких чітко простежується сільський стиль, інші ж явно вийшли з під пера інтелектуала. Об'єднуючим чинником тут виступала ідея боротьби проти заходів радянської влади, зокрема на селі, та відновлення української державності [17, сс. 150 – 151].

Окремо варто зупинитися на запорізькому відгомоні сфабрикованої співробітниками радянських спецслужб справи «УВО» (Української військової організації). Арешти за належність до «УВО» розпочалися наприкінці 1932 р. й тривали впродовж двох-трьох років. На квітень 1933 р. працівники ДПУ УСРР «виявили» 255 «осередків УВО», кинувши за ґрати 592 особи. У директиві голови ДПУ УСРР А. Балицького «Про зв'язок «УВО» з Польщею та Німеччиною» йшлося: «Ликвидуемая ГПУ УССР «Украинская военная организация» (УВО), по директивам

Закордонного центра, підготовляла к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания «Соборной Украинской Народной Республики» [33, с. 357].

Звинувачувальний висновок по справі складається з 13 розділів, у яких викладено історію та діяльність організації, зокрема: «Виникнення УВО», «Нова тактика УВО та перенесення боротьби на Радянську Україну», «Зв'язки з блоком контрреволюційних націоналістичних партій», «Структура організації», «Зовнішньополітична орієнтація», «Зв'язок з закордонними центрами», «Розклад та провокаційна робота в КПЗУ», «Підготовка до збройного повстання та інтервенції», «Організація саботажу в сільському господарстві у 1931 – 1932 рр.», «Шпигунська та розвідницька діяльність», «Бойова та терористична діяльність», «Діяльність на культурному фронті» [28, с. 34].

У Запоріжжі 25 грудня 1934 р. був заарештований житель 6-го селища Дніпробуду, уродженець с. Горожанки Малої Рудковського повіту Львівської округи (на той час – територія Польщі), В. Возний, який працював у електровідділі заводу «Запоріжсталь». У анкеті заарештованого слідчій у розділі «національність» акуратно записав «Галичанин».

Перший протокол допиту повною мірою розкриває перебіг життя В. Возного до арешту: проживав на Західній Україні, дотримувався лівих поглядів, був радянофілом. Працював у газеті «Воля народу», яка наприкінці 1920-х рр. була перейменована на «Сельроб». Тут же працював його брат, разом із яким вони були заарештовані у вересні 1932 р. львівською дефензивою за антипольську діяльність. Після звільнення брата Возні виїхали до УСРР. Під час харківської розробки справи «УВО» одним із її фігурантів став І. Возний, така ж доля у Запоріжжі спіткала його брата. Заарештований В. Возний не визнавав своєї належності до українських націоналістів, тому слідчі НКВС долучили до справи копії протоколів допиту інших «активних членів УВО» з Києва та Харкова, зокрема: А. Біленько-Березинського, А. Крушельницького, Р. Сказинського.

В. Возний довго не визнавав себе винним і заперечував свідчення інших заарештованих уродженців Західної України. Проте, під тиском слідства, через деякий час зізнався, що належить до «Української організації націоналістів» (не ОУН, а саме УОН), до якої вступив у 1925 р. у Львові. В подальшому під час допитів він надав свідчення про існування терористичної групи і підготовку терактів проти керівництва УСРР та СРСР, зв'язки із закордонним керівництвом та його настанови щодо інтеграції у радянські адміністративні і партійні органи, членів організації, які проживали в УСРР і Запоріжжі зокрема. Слідчі НКВС після цього рапортували керівництву: «УГБ НКВД УССР в 1934 г. была вскрыта украинская контрреволюционная организация «ОУН» (Объединение украинских националистов), проводившая активную террористическую работу с целью свержения советской власти».

В. Возний 2 серпня 1935 р. був засуджений до розстрілу, вирок виконано того ж дня. На нашу думку, варто навести відповідь В. Возного на запитання слідчого з приводу терористичної діяльності, яка вповні розкриває сутність «доказової бази», якою оперували чекісти: «Сам лично я не знаю, был ли Сказинский руководителем террористической группы в Харькове, или нет, но раз на него есть такие показания и к тому же он интеллигент, то вполне возможно, что он руководил террором против вождей Партии и Советской власти» [24, спр. П-20356, арк. 9 – 11, 24 – 25, 46, 58, 64 зв. – 65, 91, 100 – 101].

Друга половина 1930-х рр. характеризувалася продовженням репресій проти будь-яких проявів вільнодумства. 18 січня 1935 р. місцеві партійні органи отримали закритий лист ЦК ВКП(б) у якому говорилося: «Треба покінчити з опортуністичним благодушшям, яке виходить з помилкових припущень про те, що в міру зростання наших сил ворог стає нібито все більше ручним. Таке припущення в корені не вірне ... Не справа більшовиків почивати на лаврах і ловити гав. Не благодушшя потрібно нам, а пильність, справжня більшовицька революційна пильність». У Запорізькому краї це проявилось у масових репресіях, жертвами яких стали представники різних класів та професій: робітники, селяни, інтелігенція. Значна маса заарештованих звинувачувалася у націоналізмі, прояви якого слідчим вбачалися ледь не у всьому [1, сс. 23 – 27].

Італійський дослідник А. Граціозі досить влучно реконструював мету великих політичних операцій, соціальних та етнічних чисток 1930-х рр., яка полягала у тому, щоб «відновити контроль над країною, очистити будівельний майданчик від відходів соціалістичного будівництва і заздалегідь запобігти будь-якій можливості виникнення п'ятих колон у разі війни, яка вважалася неминучою» [34, с. 81].

Досвід антирадянського руху 1920 – першої половини 1930-х рр. вказував, що ні відкрита, ні підпільна боротьба проти більшовизму не матиме успіху, приречена на поразку. На перший план виходять повсякденні (пасивні) форми спротиву: затягування роботи, халатність, саботаж, крадіжки та інші різноманітні прояви. У другій половині 1930-х рр. боротьба за існування й виживання стає актуальнішою за політичні акти. Хоч, зрештою, вона все одно сприймалася як спротив, принаймні в офіційному трактуванні й дискурсі [17, сс. 253, 256; 35, с. 105].

Для нової хвилі політичної антирадянської активності необхідним було потрясіння, щось нове, що виходило за вже усталені рамки. Таким потрясінням стало приєднання у 1939 р. частини Європи у вигляді Східної Галичини.

Бібліографія

1. Ігнатуша О. Під жорнами «класової боротьби»: політичні репресії на Запоріжжі (1917 – 1990 рр.) / О. Ігнатуша, Л. Кирилаш, О. Старух та ін. // Реабілітовані історією (Запорізька область). – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2004. – Кн. 1. – С. 7 – 44.

2. Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923 – 1939 / Т. Мартин [пер. с англ. О. Щёлоковой]. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 855 с.

3. Ігнатуша О. Національно-культурне життя Запорізького краю 20 – 30-х рр. ХХ ст. / О. Ігнатуша // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дн-ськ: Видавництво Дніпропетровського національного університету, 2008. – Вип. 6. – С. 335 – 345.

4. Діяльність товариства «Просвіта» на Запоріжжі (1868 – 1922 роки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prosvita-zp.org.ua/history.html#1>

5. ДАЗО, ф. Р. 1398, оп. 1.

6. Коновець О. Український ідеал: історичні нариси. Діалоги / О. Коновець. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. – 196 с.

7. Повернені імена : Документи, короткі біографічні довідки про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області. — Запоріжжя : НРП «Реабілітовані історією», 2000. — Кн. 3. — 330 с.

8. Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. — Кн. 5. — 524 с.

9. Ігнатуша О. Репресії проти Української автокефальної церкви на Запоріжжі (до причин незначного розвитку українського автокефального руху на Півдні України у 20-х роках ХХ ст.) / О. Ігнатуша [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pain/2008_28_29/reports/302-308.pdf. — С. 303 — 304.

10. Архирейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 16 — 54.

11. Ребро П. Обізвався Тарас Трясило ... / П. Ребро // Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2010. — Кн. 5. — С. 187 — 193.

12. Шульга І. Людомор на Поділлі / І. Шульга. — К. : Республіканська асоціація українознавців, 1993. — 235 с.

13. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською владою / В. Плющ. — Лондон : УВС у Великій Британії, 1973. — 125 с.

14. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928 — 1936 рр.) / В. Прилуцький // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 82 — 102.

15. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым : Из дневника Ф. Чуева / Ф. Чуев. — М. : Терра, 1991. — 623 с.

16. Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест [пер. з англ.]. — К. : Либідь, 1993. — 384 с.

17. Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина : Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / Л. Виола [пер. с англ. А. Бардина]. — М. : Российская политическая энциклопедия ; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. — 367 с.

18. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні / О. Ганжа // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. — К. : НАН України ; Інститут історії України, 2001. — С. 200 — 215.

19. Михайленко П. Історія міліції України в документах і матеріалах / П. Михайленко, Я. Кондратьєв. — К. : Генеза, 1999. — Т. 2 : 1926 — 1945. — 412 с.

20. Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ / С. Кокін // Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 — 1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. — С. 62 — 87.

21. Сталин И. Об уклонах к национализму / И. Сталин // Сталин И. Статьи и речи об Украине. — К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. — С. 222 — 223.

22. Польща та Україна у тридцятих та сорокових роках ХХ століття : невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Варшава ; К., 2008. — Т. 7 : Голодомор в Україні 1932 — 1933. — 1205 с.

23. Реабілітовані історією (Запорізька область). — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. — Кн. 3. — 720 с.

24. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. — Фонд припинених справ.

25. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : Анотований довідник / В. Даниленко [відп. упоряд.], Л. Акулова, В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.
26. Крайнік Р. Страйковий рух робітників Півдня України в першій половині 1930-х років / Р. Крайнік // Мандрівець. – 2010. – № 3. – С. 25 – 27.
27. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2007. – 604 с.
28. Нікольський В. Правда через роки / В. Нікольський // Реабілітовані історією (Донецька область). – Донецьк : Видавництво КП «Регіон», 2004. – Кн. 1. – С. 9 – 73.
29. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13.
30. Кожевників П. Організація Українських Націоналістів (реферат на конгресі українських націоналістів) / П. Кожевників // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. : Документи і матеріали [упоряд. В. Муравський]. – Львів : НАН України ; ЛНБ ім. В. Стефаника ; Центр досліджень визвольного руху, 2006. – С. 197 – 216.
31. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Колекція документів «Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні».
32. З життя на Радянській Україні : Відозва проти окупантів // Свобода. – 1929. – 4 вересня.
33. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939) / О. Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 618 с.
34. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905 – 1956 рр. / А. Граціозі [пер. з іт. М. Прокопович]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
35. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр. : монолог адвоката диявола / Л. Віола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. : Інститут історії НАН України, 2005. – № 31. – С. 103 – 139.

Щур Ю. И.

Сопротивление эпохи строительства: антисоветское движение в Запорожской области (1920 – 1930-е гг.)

В статье освещена проблема антисоветского движения на территории современной Запорожской области в 1920 – 1930-е гг. на основании литературы и источников, часть из которых впервые введены в научный оборот, показана борьба органов советской власти с достижениями Украинской революции. Внимание автора также уделено крестьянским волнениям и политическому сопротивлению.

Shchur Y. I.

Resistance of the age of construction: antisoviet movement in the Zaporizhzhyan region (1920 – 1930-th)

In the article has been highlighted problem of antisoviet movement on the territory of Zaporizhzhyan region in 1920-1930-th on the base of number literature and sources, some of them which has been first time put into scientific practic, shown the struggle of the organs of soviet power against achievements of Ukrainian Revolution. Author's attention also dedicated to peasant riots and political resistance.